

նոր շրջան պիտի բանան հայ իրաւաբանութեան պատմութեան մէջ: Հայերէնագէտն Յ. Կարսա վենետիկի եւ վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարաններու մէջ փրկեան հայերէնի գեղարկութեան համար լեզուագիտական խազարկութիւններ կատարած միջոցին կը նկատեալան բացուած Հայոց իրաւունքի քննութեան համար ալ առատ ատաղձ, անմշակ եւ թոհ եւ բոհ վիճակի մէջ, որ եւ գրգիռ կ'ըլլայ իրեն պարագելու այս ձեւով ալ եւ իւր աշխատութեանց արդիւնքն կ'ըլլան այն հսկայ հատորներն, որոնք խորագիր կը կրեն.

Dr. Jos. Karst: Armenisches Rechtsbuch. I. Bd. Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch nach der Venediger und der Etschmiadziner Version unter Zurückführung auf seine Quellen, herausgegeben und übersetzt. Strassburg. (Verlag von K. J. Trübner.) 1905 4° pp. J+XXXII+223. — II. Bd. Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert in Verbindung mit dem Grossarmenischen Rechtsbuch des Mechithar Goshc (aus dem 12. Jahrhundert) unter Berücksichtigung der jüngeren abgeleiteten Gesetzbücher, erläutert von J. Karst. 1905, 4° pp. VII+424.

Բուն բնագրին ապագրութիւնն կատարուած է վենետիկ, Մխիթարեանց ապարանն, ինչպէս կը տեղեկանանք IV էջէն, ի Ստրասբուրգ միայն ձակասն եւ յառաջբանն: — Այս երկ-հատոր աշխատութիւններն ծնունդ կու տան նաեւ այն ուսումնասիրութեան, որ նախնաբար որոշուած էր գործոյն ներածութիւնն կազմել: Այդ գրութիւնն է. J. Karst: Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes, I. Stuttgart, 1906. 8° pp. 99. (Արատապ. ի թերթէն Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft. XIX. Bd.); II. անդ. 1907. 8° pp. 100 (Արատապ. նոյն թերթէն XX. Bd.), որուն առաջին մասնէ քանի մը հատուած լցւոյ տեսաւ թարգմանութեամբ Բաշմա-վիդի մէջ ի ձեռն Հ. Յ. Աստուրեանի «Արմֆ. Բարստի գլուխգիծ հայկական իրաւագիտութեան պատմութեան» (ԲՁՄ. 1907. էջ 71—73, 109—112): Ուսուցչապետ Կարստի այս աշխատասիրութիւնը շարժառիթ եղան նաեւ ուրիշ իրաւ. համալսար. գիտնականաց անգամ մ'եւս զբաղելու հայկական իրաւունքով:

մին ծանօթ J. Kohlerն է, որմէ է Alt-syrisches und altarmenisches Recht ի Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft, XIX (1906), p. 103—130. եւ երկրորդն D. H. Müller, որ իւր Semitica, Sprach- und rechtsvergleichende Studien, ասումնասիրութեան Բ. Տեարախն նուիրած է գրեթե ամբողջապէս հայ իրաւունքի հետազոտութեան (Հրտ. ի Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 154 Bd. 3 Abh. Wien 1906, 8° pp. 88. Հմմտ. եւ նոյն Müllerի գրութեանս մասին տեղեկութիւնն ի Anzeiger für k. Akademie, 1906. Nr. XII, p. 53—58). Գիտնոց տեսութիւնք Կարստի տեսութեանց հետ նոր են բոլորովին հայ իրաւանց պատմութեան մէջ, հարկ է հետեւաբար ասոնց ալ շնորհել յատուկ տեղ ներկայ ուսումնասիրութեանս մէջ, որ պիտի պատաղի զլեւադարձոր Կարստի գործերով:

(Հարան-իւն)

Հ. Ն. ԱՊՐԻՆՆԱՆ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Ե Ղ Ի Շ Է

Հ Ե Ն Ա Վ Ա Ն Ա Ռ Ս Տ Ա Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ա Ռ Թ Ի Ի Ն

(Հարան-իւն-իւն)

ԳՐՈՒՄ Գ.

§ 1. ՕՏԱՐ ԳԻԾԵՐ ԳԵՆԵՄԱՇԳԻԶԻ ՄԷԶ

Զբաղաւոր կրօնը շմաց իւր սկզբնական պայծառութեան մէջ. շատ բան փոխուեցաւ դաւ, բերու ընթացքին մէջ, մանաւանդ երբ Աղէքսանդր կրակի մասնեց սրբազան բնագրերնու մեծ մասը: Մոգերը, որ բուն մարական ցեղէ էին, իրենց յատուկ ըմբռնումները ներմուծեցին Գենիմաղդէի մէջ Աւետայի վերակազմութեան ժամանակ. նոր նոր վարդապետութիւններու գունէն էր այդ: Աղանդներ, իրաւքներ, անվիպապէս գլուխ վերցոյցին վտանգաւոր սպառնալիքով: Մանէս, Բորաւ կամ Կաւաւ, Մաղդաբ բաւական մոտաւանջեցին Գենիմաղդէի: Զբոսանական գրութիւնը, Միհրիկ մայրածնութիւնը օտար են բուն աւետական վարդապետութեան. այնպէս որ, ինչպէս կը ցուցնեն Եզդիկի եւ Եղիշի տեղեկութիւնները, Մատանեանց ժամանակ Զրադաշտականութիւնը գրեթէ խանդարուած էր (Հարլէ, էջ XXXVI). — Եզդիկի օտ գիտողութիւնը — «Եւ քանի ընդ գրովք չեն կրօնքն, բերեմ զայն ասեմ, եւ այնու խաբան, եւ երբեմն զայն, եւ ուրիշ խաբան զամբար», — շատ լաւ կը բացատրէ թէ ինչ վիճակի հասած էր

Սասանեանց ժամանակ այն մաքուր, եւ շատ մաքուր բարոյականի կրօնը՝ Զրադաշտի ուսուցածքը, Մոգերու աղիտութեան մէջ թաղանթած մնացած է Աւետարան, երբեքն այսպէս, երբեքն այնպէս բառելու չափ աղիտացան։ Յիսուսն կ'ուզէր այս կրօնը եւ այսպիսի պաշտօններու ուսուցումով բնորոշել տալ Հայոց, երբ Հայք ապրին նոր գոհանումներէ եւ Հելլեն իմաստասիրութեան ոյժերով չափած կշռած էին Պարսիք քէլը. — Եղբիկ շատ լաւ ուսումնասիրած է Սասանեանց Դերմազդէզը եւ իւր հերքումը զորուոր է։ Եղբիկ, ուսիրք եւ Եղբիկ, ծանրացած են Զրադաշտականութեան վրայ, որ եկամուտ է Աւետարանի համար. այդ վարդապետութեան ամենէն տենդառ ժամանակն է Յազկիւս Բ. ի իշխանութեան տարիները. — «Զրուան, որ թարգմանի ք-իւր կամ ք-իւր (Եղբիկ) ծնունդ. սուսան է Որմզդին եւ Խարամանին։ Զրուան, որ Աւետարանի մէջ կը յիշուի միայն իբր զբաւն աբդադա (եւ ժամանակ անսահման) եւ ք-իւր Գաթա-հադա (gatva hvadhada) — գերագոյն մէջը», եւ ըստ Տարմութիւնի որդէն սկսած որ Աբդադադեանց ժամանակ թանկարկուածով վարդապետութիւն մ'ըլլալ, բոլորովին թանկարկուած կերպասորուած էր ԵՄ՝ գործուն (Annales A. էջ 7. 221. G. էջ LXIX—LXX)։ — Մի՞թէ կամ Մի՞թա զարմանալի եւ գերագանց յառկութիւններով օժտուած է Արեւց ըմբռնումին մէջ. նա գիտակցութեան եւ ծշմարտութեան երկնային մարմնացումն է եւ կը նշանակէ «բարեկամ», «բարեկամութիւն», կը զօղէ մարդոց հաւատարմութեան վրայ. սակէ ըստ Մի՛հր կ'անհաւարէ լոյսը եւ լոյս մ'է ինքնին՝ անկախ արեւէն ու աստղերէն։ Այս լուսաւոր յառկութիւնը պատճառեղան է որ Մի՛հր արեւի հետ նշոյնացուի. Աբդադադեանց ժամանակ բարձուած էր այդ Խախիք եւ Սասանեանց Մի՛հրով բուն արեւը կը հասկնային. երկրի պողաբերութիւնը, մշակութեան յառաջընթացը անոր կը վերագրուէր իբր արեւին. «Եւ ձեզ ոչ է իշխանուանութիւն այդպէս ընդգրկմանս կամաց նոցա եւ ոչ առնուլ յանձն գերկրպաւութիւն արեւիւն որ ճառագայթիւր իւրովը լուսաւորէ զամենայն արեւգերն, եւ ինքնութեամբ իւրով հասուցանէ զկերպարմարդկան եւ անասնոց, եւ իւն հոգի-կուր իւրովն անասնոց» Մի՛հր Ա-պար-թ, զէ լի է նա ներքին-իւն եւ անխառն-իւն» (Եղբիկ, էջ 128 — Հմմտ. էջ 34, Փրպ. էջ 110)։ Մի՛հրի բուն յառկութիւնն է անկախ լոյսի անձնասիրութիւն, հաւատարմութիւն եւ միայն։ Արեւի հետ նշոյնացումը բնական էր որ օտարացիներ զննէր իր հարազատ ըմբռնումն եւ թիւրուս ասոր արգելները ըլլայ անոր մայր-թիւն կոչումն ալ. որ ըստ Ժ.

Ռէվիլիէ շիթթում մ'է ուրիշ աստուածութեան մը հետ։

Ինչ ալ ըլլայ այս օտարութիւններու եւ նա-րութիւններու պատճառը, առ յայտնի է որ Սասանեանց Դերմազդէզը բաւական խորացած էր վերանայական ըմբռնումներու ասպակաբար թանկարկուածներով եւ շիթթումներով։ Այդ կրօնը անտանելի էր հայ-քրիստոնէոյ մտքին, եւ Սասանեանց բանադատումին հանդէպ աստիք թէ պիտի պայքարէին հերքումով եւ թէ պիտի մարտնչէին զենքով։ Եւ վարդապետ հակառակուսական վարդապետութեան տենդառ ձկուռնութունն զէմ զենած էին թէ գրչով եւ թէ սուրով Գրչով (Եղբիկ, Եղբիկ) ներքին ամբարշտում մը, սուրով արտաքին յարակուսումներու զէմ ամբարշտումներով։

§ 2. ԴԵՆԻՄԱԶԳԻԶ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ

Ինչ որ խոսեցանք իբր ամիոփում այս բնագործակ կրօնի, Արիական ընդարձակ դաշտեր, լեռնադաշտեր, ծովազոյնը գրաւեց իւր կազմութեան եւ բարդաստեղծութեան ժամանակակիցներուն. իւր անկումն ալ այդ ծայրագոյն աշխարհներու ասհմաններու վրայ տեսաւ, եւ հոն նշմարեց դիտեց նոր կրօնի մը յաղթական ծաւալումը։

Դերմազդէզ այդ վիճակին մէջ իւր աղաւաղումներով, իւր իրթնացումներով զուրս կը ցատկէր իւր արապիզած եւ ասհմանէն եւ Արաքսականէն անցնելով ասորիւն մը կը շանար գտնել այնպիսի երկրի մը մէջ, որ սկզբունքով շատոնց լքած թողած էր հեթանոսական հաւատալներն, եւ արեւմտ, սիրով փարած էր կրօններու ամենէն վեհմէն, ամենէն աստուածայինն, թէեւ գեւեղեղեղ (Ի Գողթն, Ի Սիւնիս) առկայեալ հոյն մը կը փայլէր նպատաւոր շունչով։ Այդ շունչը կեդրոնացած էր Սիւնիսը ամենէն «խորհրդանշական եւ հանճարեղ եւ յառաջիկայ, իշխանին քաղաքականութեան մէջ. այսինքն՝ քանի որ Հայք իրենց զորանք փռագրութիւնով մը քաջալերեցին Սասանեանց առաջագրութիւնը Դերմազդէզը Հայաստանի մէջ ապրանելու համար, այս պայմաններու մէջ իսկ, կ'ընէր պիտի ժողովուրդը արգելք չէր քրիստոնէութիւնը։

Որպէս զի Դերմազդէզը կարենար յաղթել քրիստոնէութեան՝ պէտք էր որ ըստ ամենայնի բերանալիւ բան մ'առնէր քրիստոնէութեան վրայ. այսինքն՝ ոչ միայն պէտք չէր որ իւր ծաւալումը պետական ուժով յառաջ մղուէր, այլ մանաւանդ զէթ իւր նախնական բարձրութեան մէջ փայլած պէտք էր մնալ։ Ընդհանրապէս խոսելով՝ քրիստոնէութիւնը իւր կրած հալածանքներու փոխարէն ոչ մէկ հալածանքով բռնադատեց իւր ծաւալումը արտաքին աշխարհաց մէջ, իբր ներքին կամ մասնաւոր ստիպումներ կրնային նշանակել Սիւնիսը եւ

«Et cette morale est certainement le plus pure, le plus saine qui ait été produite en dehors du judaïsme». (Հարէ էջ CL). — Հմմտ. «Entre toutes les institutions religieuses du monde antique, le judaïsme seule éleva contre la corruption des temps un cri de désespoir. Gloire éternelle et unique, qui doit faire oublier bien des folies et des violences!» (Marc-Aurèle p. 561).

է Յեն քիւ մը փարը. — Ի բաց կը թողուր Պարսից աշխարհամեծկան, վախճանարանական նորութիւնները, սրտեղմով այլաբերած է բուն Զրադաշտականութիւնը. քանի որ Եղբիկ առեկուսութիւններու ընթանակէն գուր կը մնան ասորիք։

գողթան հեթանոսութեան դէմ ի գործ գրուած միջոցները եւ այն Հայոց կողմէն եւ Հայոց վրայ՝ Բրիտանեութիւնը ամենեւին չիթնացաւ եկամուտ արարեցով, եւ հակառակ մազէականին՝ իւր ներքին յեղափոխութիւններէ մէջ անկում տարին զինքն, այլ բարեբաղնով, եկեղեցիներու բարեկարգական խնամքները՝ միշտ բարձրացած են։ Բրիտանեութիւնը իւր այս նկարագրով ուր որ կը տիրապետէ, կը համահայեցի առէն բանի, կ'ընկուզէր ինչ որ լուս էր եւ իբրեւ իրենը գտնուէր հանդիսէր։

Բրիտանեութեան այս զենքը, որ շատ աւելի հասու եղաւ քան Մազէականները, ամառական նպատակ իւր ծաւալումին՝ առանց երբեք խոչընդոտելու այն գրութիւններէն, որք կամ իբր պահագ, կամ իբր վիշխանութիւն շրջապատեցին զինքը։ Կոյսք մը կը վառագուի զխաւսարարական այդ երկու տեսութեանց հակառակ միջոցներով — ծաւալումի եղանակ եւ օտար տարրերով իբրեւնացում։ Ջրագաղաղանութիւնը մինչեւ իւր մազէական շրջանը՝ ամառական այլալուծ յետոյ, Ստանեանց աւերիչ ձեռքին մէջ դարձիւր կը գտնար իւր ծաւալումին եւ այն ջրագաղաղան հիմարու վրայ։ այս վտանգը զօրացաւ իւր մէջ ոչ թէ խոնարհեցնելու համար Բրիտանեութիւնը, այլ մասնաւոր խոնարհելու համար Ղաւրանին առջև։

Մազէական գրութեան այլալուծներէն գիտեցը միայն մէկը, որ ուրիշ այլալուծ մ'աւ աւելցաւ, Միհրապետութիւնը։

Հայք՝ Պարսիկներէն առնելով գիտեն, որ Միհրապետութիւնը ի կողմէն ծնաւ, կամ Միհրապետութեան մայրաքին է ի մարդկանց (նշեցէ)։ Միհրապետութեան այս ծագումը շատ նոր է մազէականութեան մէջ եւ շփոթութիւն ուրիշ ոգիի մը հետ իբր արգիւնը հանգուանախոյ տարրերէն ծնաւ։ Այլ եւս նոյն Միհրապետութեան որ բուն զրազարտիկ բմբռնումով զուտ լոյս էր եւ հաստատարմութիւն եւ իմաստութիւն, ոչ ալ Աքիմենեանց Արեւը, այլ բոլորովին տարբեր աստուածութիւն մը՝ Արեւմուտքի Պանթէոնի մէջ՝ ճլաղահի, մարգարէի աստուածութեան, մեղրատուրը բնմայնաբերու նուիրումներու մէջ։ Պանթէոնի հանգրեթ իւր նախնական բարացուցիչ գիծերը, քանի բարձրացաւ լայնորու եւ քննաներու ազատասան գաղափարներու մէջ այնչափ նոր գիծեր առաւ, կամ իւրացաւ այն աստուածութիւնները, որ ծագումով իսկ օտար չեն իրեն։ Այս նորութիւնները Միհրապետութիւն մը ստեղծեցին։

Ջաբանալի եւ սակայն, որ Միհրապետութիւնը գլխով Հուդիական Պանթէոնին բոլոր միւս աստուածութիւնները, բայց գիտական ծանրաշին տեսութեանց, պիտի վառագէտ նոյն իսկ Բրիտանեութիւնը, եւ այս պիտի յաղոյէր շնորհիւ այն հանգիստութիւններու, որք շատ կը մտնեցնեն իրարու Բրիտանեութիւնն ու Միհրապետութիւնը, մասնաւոր որ հեթանոսութեան ընտրիչ

նախազաւարտէն հազիւ արթնցած մարքեր գիւրաւ թերեւս պիտի թօթվէին քրիստոնէութեան կախարհաբէր՝ բայց ինչեան հեթանոս բայց իւր արաքներ ձեւերով Բրիտանեութիւնը յիշեցնող Միհրապետութեան փարկու համար։

Բրիտանեութեան իրենց մկրտութեան, գրոյմի, հաղորդութեան հանգուանախոյ խորհուրդն ու արարութիւնները առնելով Միհրապետութեան մէջ՝ կը նկատեն զանեղ իբր աստուածայնական նմանութիւններ։ Եւ իրաւի այս պարագաներ շատ նպատակաւ էին հակաշինելու Բրիտանեութեան ազգեցութիւնը, նոյն իսկ «Պարսիկ եւ բուն» որ Բրիտանեութիւնն եթէ իւր առնումին մէջ կանէր սեւեմ հաղա հիւանդութիւնով, աշխարհը միհրապետութեան պիտի ըլլար։ Ստանեանց Միհրապետութեան հանգուանախոյ օժտուած էր։

Բայց գիտենք որ ոչ միայն Բրիտանեութիւնը շփոթաբեղաւ կամ կասեցաւ մահացաւ հիւանդութիւնով մը եւ ընդհակառակ իւր գործարարութիւնը կատարեալ եւանդով զորապետ, այլ մասնաւոր Միհրապետութեան նմանութիւնները Բրիտանեութեան հետ, իրաջնէն ընդհանուրեւ իրեն զարսէն եկած։ Եւ քրիստոնէական խորհուրդներու եւ ինչ ինչ արարութիւններու նմանութիւնը պիտի վառագէտ ոչ թէ Բրիտանեութիւնը, այլ նոյն ինքն Միհրապետութեան որ օտար բնութիւնէ իբր մահացաւ հիւանդութեան մը ընկնած՝ թող պիտի տար որ աշխարհ ամենայն քրիստոնէանայ։

Այս տեսութիւնը կրնանք ընդարձակել մազէականութեան վրայ։ այսինքն՝ եթէ Միհրապետութեան կեդրոն Ստանեանց բմբռնումին ոչ թէ իւր Բրիտանեութիւնը խրոչեցնող ձեւին մէջ, այլ իբր Միհրապետութեան եւ իւր Բրիտանեութիւնը յիշեցնող հակակշիւ ոյժերով շրջապատու Բրիտանեութիւնը, աւելի եւս Մազէականութիւնը՝ պիտի կանէր իւր անկեալ վիճակին մէջ իբր անհագնէտ եւ արամազմապետ հակառակ գրութիւն մը Բրիտանեութեան հետ։

Դիտենք նաեւ բարոյական վիճակը իրան աշխարհին, որ սեւեմ հրապուրիչ կողմ չունէր։ Կիրքերը զբաղող կրօն մը կը սպառէ ժողովուրդներու կենսական ոյժը. առմիկը չգիտէր զայդ եւ

1 Mare-Aurèle, էջ 579. Եւս մասնաւոր խորհրդէ Միհրապետութեան մասին, անդ էջ 575—581. եւ փոփոխէ հետազոտողական առաւելագոյնութիւնը, La Religion à Rome éternelle, էջ 77—103։

2 Մազէականութիւնը, որ այլ եւս չէր բուն Ջրագաղաղանութիւնը, չէրցաւ ինչէն Պարսկաստանի մէջ արարական ազգեցութեան յետոյ. այժմ նոյն կրօնի հետեւեցի՝ Փարսիկներ՝ կը գտնուին Հնդկաստանի, Պանթէոնի եւ կիւղիսթի գաւառները։ Այդ կրօնը քրդ գարուն հեթանոսութեան մէջ գտած յարգը չի վայելէր ալ Փարսիկներու մէջ բաւական փոփոխութիւններու երեւոյթութեան եւ իբր հետեւեցի հեթանոս հոգի փրայ սարգը կրօններու հետ ունեցած չփոփոխ Մազէականութիւնը իւր արգի վիճակին մէջ ներկայացաւ երբ տարի առաւ (1893) 26-րդ կողմի հրապարակեալ Համաժողովին (անոն Le Congrès des Religions à Chicago en 1893, par G. Bonet-Maury, Paris Lib. Hachette 1895, p. 48)։

3 Եւս էջ 82 La Religion à Rome sous les Sévères. Par Jean Réville. Paris ed. Ernest Leroux 1886.

չէ դէպք նոյն իւր ունենալը եւ մեզի կոչու-
թեան մէջ։ Պարտիկ ծածօք բարդանալ՝ ար-
գիւնքն է նախնական, ոչ քաղաքական, կրօնի
թշուա եւ շրջա կողմերուն, որ ժառանգական գոր-
մէր է իրենց համար՝ իւր անվերջելի տեսանիշ
կեանքի մէջ, որ այլեւս չբարադրեր հանձար մը,
միայն մը վառվառն փրկանքով իրենք միշտ այս
կեանքի սաղմային վիճակին մէջ կը հասնէր ջա-
ղելու այլերու որո՞ւ։ Միշտ այն վայրկեանին երբ
անուճաճաճ փրկիչ մը կը տեսնին։ Ընթերցողու-
կանը գիտցնելու, մեզի կեանքը քորացնելու այժմ
Քրիստոնէութիւնն իւր մէջ ունի արդէն։ Այս
այժմ, իրտի, փրկարար եղաւ։ յայտարար շէքեր
արեւի մ'ընդգրկեցին զայն եւ առաւ եղան կող-
գարիչ բարոյականի մը մէջ։

Գիտենք ընդհանուր ակնարկով մ'ալ, որ
եթէ Քրիստոնէութիւնը աւերիչը եղաւ Յուդե-
ական քաղաքի քաղաքական կեանքին եւ առա-
նին սովորոյթներուն, իրողութիւն մը որ աշխի կը
գործէ Քրիստոնէութեան գարծը բոլոր նախկին
աղբերու մէջ, անուրանալի է սակայն, այն աղբե-
ցութիւնը՝ զոր է գործ գրաւ բարոյական աշխարհ-
քի մէջ, որուն վայր բարձրացաւ աւելի փայլուն եւ
աւելի հաշվաւոր քաղաքական կեանք մը, ջա-
ղաբարկութիւն մը։ Այս է Քրիստոնէութեան
ընդհանուր բարիքը հեթանոսութիւններու յաղ-
տելէ յետոյ։ Այլ իւր շտապագոյթիւնն կը շնչ-
անիչ զայդ, այլ՝ իւր իրողութիւնն մը պատմական,
որ ազդեցիկ եւ որոշ կողմ մ'ունի աղբերու կեան-
քին հետ։ Աշխարհք բարոյական վերածնութեան
մը կարող էր. ոչ փիլիսոփայութիւն, ոչ ալ յոյն
եւ լատին եկեղեցիներու կրօնները կրցան ծնունդ
տալ անոր. արդհետեւ այդ կրօնները անձնու-
հաս էին, հարկաւոր արարները լուսնին մարդոց
բարոյաբանին համար, միայն հրեութիւնը յու-
սահասական ճիգ մ'եղաւ մարդկային ապականու-
թեան դէմ (տես վերը, էջ . . .) եւ երբ Քրի-
ստոնէութիւնն ծնաւ նոյն հրեութեան ծայէն,
բոլոր Տարկաւոր մարդու բարոյաբանին համար
Մարդը ուրիշ ան էր ալ երբ կը նետուէր Քրիստո-
նէութեան ծոցը. ճգնաւորական խոտով իրեն մը
ցանկական կըրէրաւ անն գրաւ։ Եւ իրաւ Քրիս-
տոնեայ բարձրերն էին որ ունենէն լաւ քարոզներ,
ծաւալումի միջոցներ հանգիստացան Քրիստոնէու-
թեան համար։ Քրիստոնեայ բարեպաշտութիւնը,
պարկեշտութիւնը, կամ նախկինը առաջնածով
տաղաւտութիւնը յետոյն էին այն
կրօնին, որուն պիտի չկրնար յաղթել Մարդկայնա-
նութիւնը Ստանեանց ժամանակ եւ չկրցան
յաղթել։

Յ. Զրադաշտեան Պարսկիւններուն համար չէ մեր ակնար-
կութիւնը։ Զրադաշտ եւ Զրադաշտի հետեւողներ լուսնին
այն լոյս բարձր, արդէն անտես որ միշտ երբ գար ամէն
ինչ փիլիսոփան էր եւ Ստանեանց ստորոք գարծանը ար-
աւարին եղաւ եւ կարճ. ապականութիւնը խորապէս ար-
մատացան եւ, այնպէս որ հիմակաւն իւրեանք, Վարդա-
նանք եւ Վահանեան ժամանակ միւսնայն իրիւրապ
իշխանութիւնն են։ (Փրկ. էջ 375, Հմմտ. 48-49, 70-
71, 113-114, 143-144, 182-185, 215-216, 282 չ.)

Մեր պատմադիմելու գրէնց ցոյցած երգի-
ծանք իւր արտայայտութիւն հայ-քրիստոնէա-
նեան գիտագրութեան իրենց կրօնին, Հայոց կող-
մէն բանագրատու մով առ երես ուրացութիւն
ները, եւ Պարսիկ կողմէն քրիստոնէացող նորա-
հասանելու պատմութիւնները հոգ շնչանքն են
այդ իրողութեան։

Գեղեցիկ այս վեճակն մէջ Վարդանանց
գտարն ազդութիւնը ինքնին կը խափ։ Անանք
գուր արին նախափեցին։

(Ընդամենին)

Պ Ա Ր Ե Մ Ե Ն

ՎՐԵՍՏԵՆԻ ԶԵՂԱՎՈՐԱՅԻՆ ՀՆԵԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ Ձ-Է ԳՐԱՐՈՅ ՄԵԼ

Յարգաւորանք կը նայի Բրսեւ Արեւիկի
պատմութեան՝ ի միջի այլոց պատմաւ. առնելով
այն կէտն թէ ինչն շին յիշատակիւ Հայք այս
խնդրոց առթիւ զՎառաճ, որ կը կառավարէր՝
բոս Յարեգոց՝ միշտ այս ժամանակներն ի
Արսի։ Արդարեւ գործնաւոր արժանի կէտ է այս,
քանի որ կը անանուի թէ իւր քաղաքական ան-
ւանց միջամտութեամբ մասամբ իւրիք նսեւ ջա-
ղաբարկան գոյն գրեցած են։ Բայց փութեմը բնի
թէ այս բանութիւնն չէ նպատակաւոր։

Թողլով այժմ այն խնդիրն, թէ վառահեղ
են այն ամէն պատմականները, զորոնք Յարեգի
թէ մէջ կը բերեն արդայն նկատմամբ եւ զորոնք
սակայն հայ խնդրագրութիւնն՝ Զուանչեր բոլոր-
վին կը լուսն — որ բոս Բրսեւն՝ ապահովագետն ոչ
առանց նպատակի է, — միտ գնիլ իւր ասեւ որ
Բրսեւն նկատած որպէս գծաւորութիւնը կը ծա-
ղին սիւս ճանապարհ բռնելէ։ Յայտնի է որ
Զամիւսն՝ Մովսէս Բ Կաթողիկոսի մահն կը գնէ
593ին եւ Արարհամաւ բնագրութիւնն 594ին, որուն
հետեւած են շատերը. ասիւ Արաց Հայոցն բա-
ժանումը կը նշանակուի 596ին։ Բրսեւ եւս կը
հետեւի այս վերջական ժամանակագրութեան,
եւ այնպէս նպատակաւորաւ են, որ նոյն իսկ Արե-
ւանիս եւ Արեւսի հեղինակութիւնները, որոնք
ուղիղ մասնացոյց կ'ընեն, իրեն սիւս վարհա-
մարհէն։ Բայց յանդիման։ Բնականաբար այսպիսի
ժամանակագրութեամբ անհնար է շէքրիւս իր-
դութիւնն իմանալ։ Արդարեւ Յարեգի զՎառա-
ճամ 600ին վախճանած կը գնեն, հետեւաբար
բաժանումն իր որով պատահած կ'ըլլայ, բայց այս
ուղիղ ժամանակագրութեան համաձայն չէ։ Վասն
զի Մովսիսի մահն պատահած է — բոս միաբան
վայրութեան թշուոյց գրոց, Արեւսիս եւ Արեւա-

1 Deux hist. p. 279 n. 1.

2 Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 802, 808.

3 Deux hist. t. II, p. XVI.